

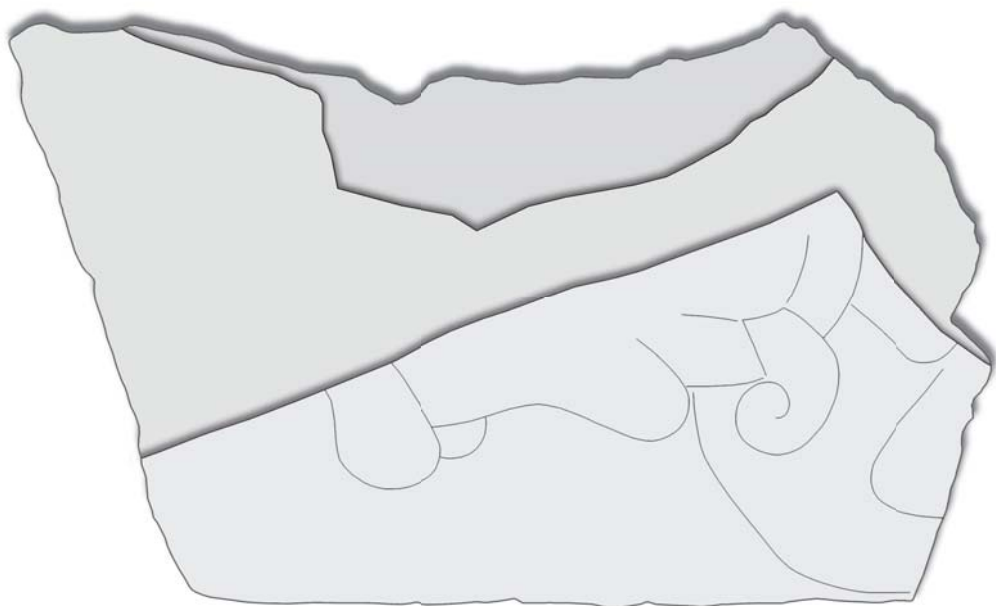
Rapport 2007:47

Arkeologisk förundersökning

Herrestads kyrka dränering och åskledare

Herrestad socken
Vadstena kommun
Östergötlands län

Christer Carlsson

Dränering och åskledare runt Herrestads kyrka

Innehåll

Sammanfattning	2
Inledning	4
Områdesbeskrivning	4
Syfte och metod	6
Resultat och tolkning	7
Referenser	10
Tekniska uppgifter	11

Ö S T E R G Ö T L A N D S L Ä N S M U S E U M
A V D E L N I N G E N F Ö R A R K E O L O G I

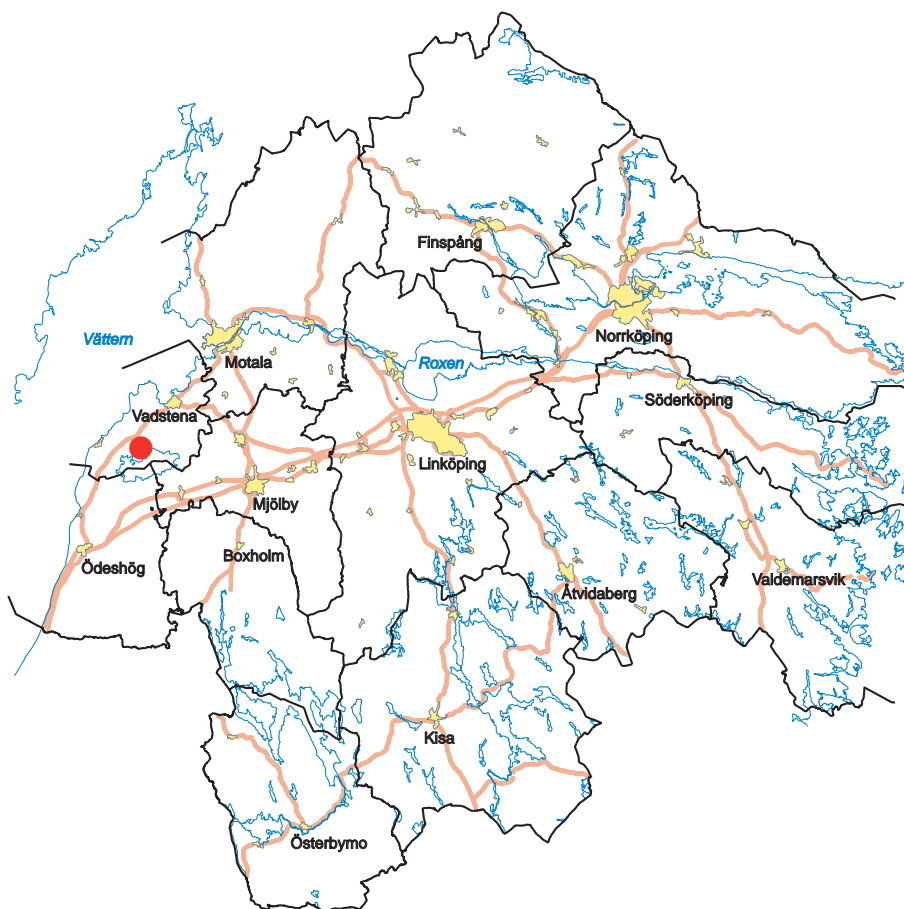
Box 232 • 581 02 Linköping • Tel 013 - 23 03 00 • Fax 013 - 12 90 70
info@ostergotlandslansmuseum.se • www.ostergotlandslansmuseum.se

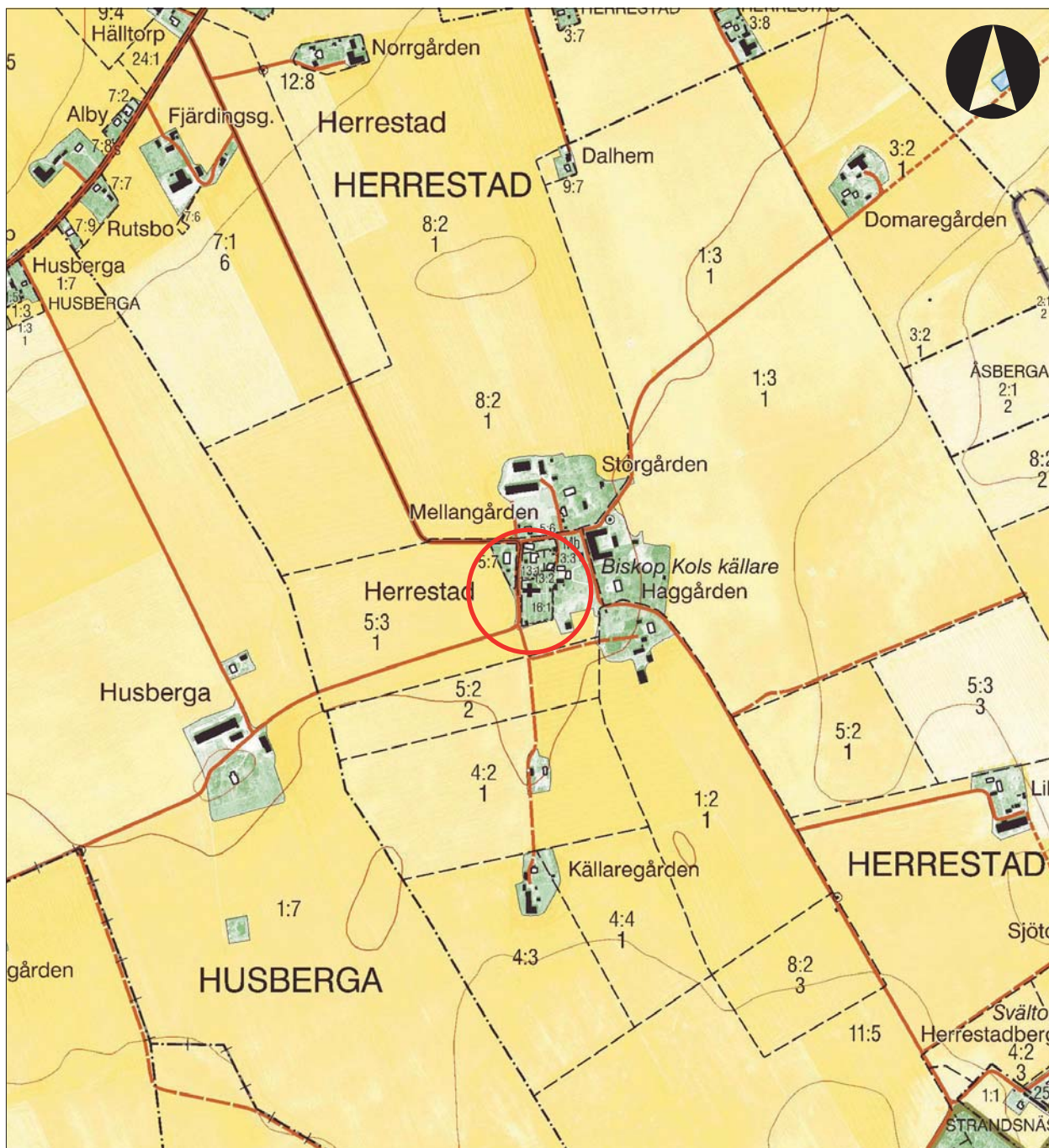
Sammanfattning

I samband med schaktning för dränering och åskledare runt Herrestads kyrka genomfördes en arkeologisk förundersökning i form av en antikvarisk kontroll. Schaktet grävdes ned till ca 0,5 m djup. På kyrkans södra sida, på ömse sidor om en igenmurad portal i långhusets sydmur, påträffades två murrester vilka löpte vinkelrätt ut från kyrkan. Dessa murpartier, varav endast grundstenarna påträffades, kan kopplas till det vapenhus som tidigare funnits på platsen. Murarna bedömdes vara medeltida.

Ett antal olika byggnadsfaser kunde konstateras i kyrkobyggnaden. Dessa syntes tydligt då kyrkans sockel och fundament frilades. På kyrkans nordsida finns en bevarad senmedeltida sakristia vilken vilar på en grund av stora obearbetade stenar lagda i kalkbruk. Denna konstruktion står i skarp kontrast till den ursprungliga, romanska kyrkokroppens grund av omsorgsfullt murade kalkstens- och sandstenshällar. I grunden till kyrkans absid påträffades ett fragment av ett tidigkristet gravmonument.

Christer Carlsson
antikvarie

Figur 2. Utdrag ur Fastighetskartan med undersökningsområdet markerat. Skala 1:10 000.

Inledning

Östergötlands länsmuseum utförde 21-24 maj 2007 en arkeologisk förundersökning i form av en antikvarisk kontroll i samband med schaktning för dränering och åskledare runt Herrestads kyrka, Herrestad socken, Vadstena kommun. Arbetet omfattade schaktning för en ringledare och dränering runt hela kyrkobyggnaden, en sträcka på ca 100 m.

Arbetet utfördes efter beslut från Länsstyrelsen i Östergötlands län. Uppdragsgivare var Vadstena kyrkliga samfällighet vilka även svarade för de arkeologiska kostnaderna. Ansvarig för fält- och rapportarbetet var undertecknad. Vid delar av fältarbetet deltog även 1:e antikvarie Ann-Charlott Feldt.

Områdesbeskrivning

Herrestad är en medeltida socken och omnämns som *Haerastadh* i skriftliga källor år 1208. Socknen tillhör naturgeografiskt Vadstenaslätten och är en utpräglad jordbruksbygd. Genom sjösänkningen av Tåkern 1842-43 ökades socknens brukbara mark. Kyrkan är belägen på en svag höjd nordöst om Tåkern med en vid utblick över slätten.

Herrestad har varit en stor by och bestod vid tiden för laga skifte år 1853 av omkring 20 gårdar. Den har behållit en sammanhållen bykaraktär med en torgbildning, vilken finns redovisad på en storskifteskarta

från 1767. På fastigheten Herrestad Källaregård finns en välvd stenkällare med en träöverbyggnad. Den benämns Biskop Kols källare och har daterats till 1200-talets början.

Kyrkan är uppförd av kalksten och består av rektangulärt långhus, smalare kor med absid, sakristia på norra sidan och torn i väster. Tornets andra våning är försedd med lisener och en rundbågefris åt söder, väster och norr. I väster på tornets gavelröste finns spår efter ett kors. På tornets södra sida, ca en meter över marken, finns spår i muren efter en igenmurad dörröppning. Även i de övriga murarna finns spår efter igenmurade dörr- och fönsteröppningar, såsom syd- och nordportal samt en mycket smal korportal. Långhuset och absiden har en välbevarad, något utskjutande, romansk sockel medan tornet har en skråkantad överputsad sockel. Invändigt finns valv och kalkmålningar från 1400-talet.

Herrestads kyrka tillhör de kyrkor i västra Östergötlands medeltida centralbygd som troligen uppfördes på initiativ av stormannasläkterna i området. Kyrkan är en typisk representant för de äldsta kyrkorna i landet. Den har genom dendrokronologi daterats till 1112+5 e Kr. Stora delar av murverk och träkonstruktioner härstammar från kyrkans första byggnadsperiod på 1100-talet och utgör en viktig kunskapskälla om medeltida byggnadsteknik. Över valven finns dessutom en unik skulpterad nockås av ek, bevarade medeltida takstolar och fragment av kalkmålningar.

Figur 3. Herrestads kyrka sedd från sydöst. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

Under andra hälften av 1100-talet tillkom tornet, medan sakristian är senmedeltida. Tornets byggnadshistoria är oklar. Det har eventuellt i ursprungligt utförande bestått av två våningar, men senare blivit påbyggt. Som kommer att framgå längre fram i texten finns dock inget stöd för en sådan teori. Tornets nuvarande avslutning med sadeltak är en rekonstruktion från 1972.

Vid kyrkan har fragment av tidigkristna gravmonument, s k eskilstunakistor, påträffats. Dessa talar för att kyrkogården har gamla anor och att där ursprungligen, kanske redan under 1000-talet, funnits en träkyrka. Vid den tiden fanns en stormanna- och kungsgård, sannolikt tillhörig den Stenkilska ätten, i Herrestad. I den befintliga takstolskonstruktionen över långhuset ingår den ovan nämnda nockåsen av ek. Genom dendrokronologi har det konstaterats att delar av träet i nockåsen sannolikt har börjat växa redan i mitten av 800-talet. Detta antyder att nockåsen kan ha flyttats över från en äldre träkyrka.

I slutet av 1600-talet och början av 1700-talet förändrades kyrkan. Fönsteröppningarna förstörades och kalkmåleriet överkalkades med vit färg. Vid slutet av 1700-talet kom påtryckningar från domkapitlet att Herrestad och Källstads kyrkor skulle rivras och en ny gemensam kyrka uppföras. Sockenborna motsatte sig förslagen och 1797 reparerades kyrkorna istället. Kyrkan finns avbildad 1807 på en teckning utförd av Johan Fredrik Kock. Teckningarna visar bl a det senmedeltida vapenhuset, som revs 1829.

Figur 5. Lantmäterikarta. Avmätning över Herrestad från år 1724.

Vid flera tillfällen under 1800-talet renoverades kyrkan. De mest omfattande renoveringarna utfördes 1829 och 1881. Vid den förra revs, som tidigare nämnts, vapenhuset, södra ingången murades igen och en ny huvudingång togs upp på tornets västra sida. Innan ombyggnaden fungerade tornets bottenvåning som sockenmagasin.

1881 försågs kyrkans exteriör med spritputs med slätputsade omfattningar, tornets avslutning höjdes något och försågs med trappstegsgavlar, takfallen

Figur 4. Herrestad kyrka från söder. Teckning av Johan Fredrik Kock från 1807.

försågs med plåt och takkupor. Fönsteröppningarna fick nya spetsbågiga gjutjärnsfönster, vilka fortfarande finns kvar. För att samma fönsterstorlek skulle få plats i korets södra vägg höjdes takfoten till en frontespis och takfallet belades med plåt.

En ny restaurering utfördes 1946 efter ett tidigare förslag av Sigurd Curman. Vid denna togs det överkalkade måleriet fram. Dessutom knackades fasadernas spritputs från 1881 ner. Tornets överbyggnad från 1881 avlägsnades 1972 och en ny takstol uppfördes som en rekonstruktion av tornets medeltida utseende.

Syfte och metod

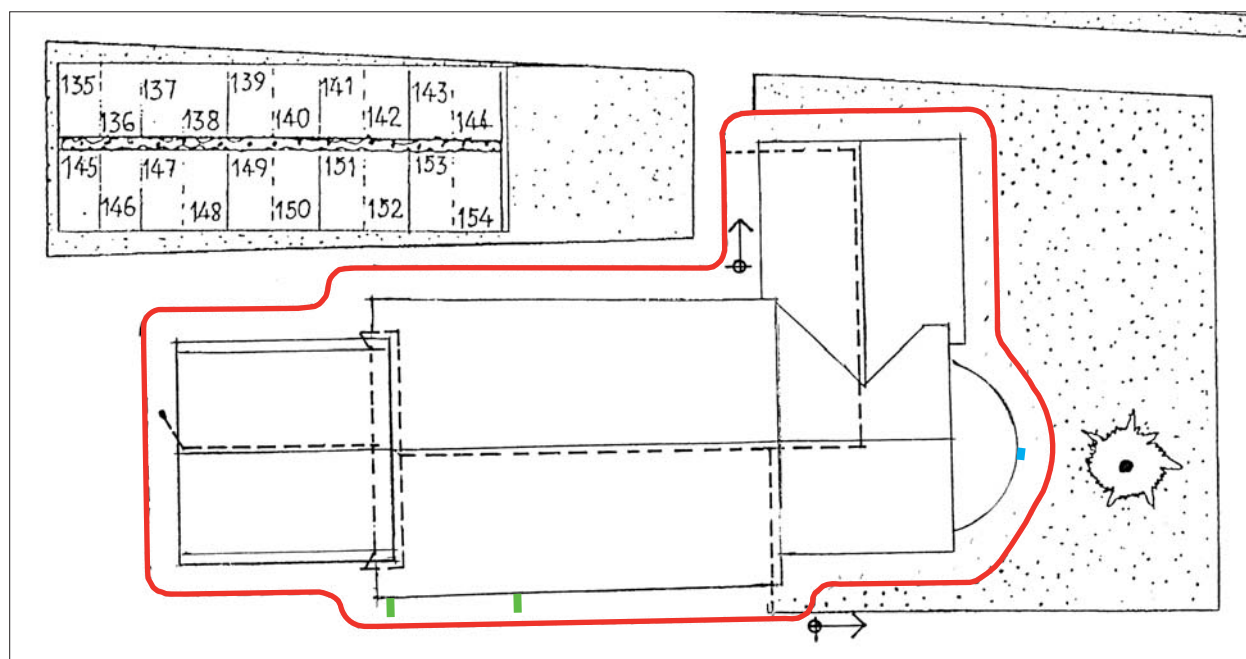
Syftet med den arkeologiska förundersökningen, som genomfördes i form av en antikvarisk kontroll, var att se till att fast fornlämning i form av t ex gravar och murverk inte kom till skada genom schaktningarna. Lämningar som gravhällar, murverk, medeltida gravar etc som framkom skulle dokumenteras avseende karaktär och omfattning samt om möjligt dateras.

Den antikvariska kontrollen genomfördes i samband med schaktningen. Omrört skelettmaterial som påträffades återbegravdes på plats. Föremål som påträffades och bedömdes vara av arkeologiskt intresse togs till vara medan övriga föremål såsom t ex kistspikar återbegravdes tillsammans med framkomna skelettresten.

Arbetet dokumenterades med digital fotografering. En schaktplan, och en sektionsritning genom det tidigare vapenhuset, upprättades. Murbruksprover samlades in från berörda murverk och proverna har jämförts med läns museets referenssamling för murbruk. En serie av förekommande murbruk har tillförts referenssamlingen. Kompletterande murbruksprov togs från Herrestad kyrkas torn, valvkappor och fundament. Murbruksproverna förvaras på Östergötlands läns museum under accessionsnummer ÖLMC4357.

Jämförelserna med referenssamlingens bruk har utförts genom okulär bedömning av färskas brottytor. Ingen mikroskopering eller tunnslipsanalys har utförts. Proverna har jämförts med referenssamlingen avseende relationen kalk/ballast, kalkens färgton, ballastens innehåll och kornstorlek samt omfattning och storlek på ingående kalkklumpar, luftbubblor och organiskt material. Dessutom har en bedömning gjorts rörande brukets konsistens (om det är hårt, smuligt eller mjöligt) och homogenitet (om fördelningen av de ingående beståndsdelarna är jämn eller ojämn).

Eftersom det hittills saknats murbruksprover från Herrestad kyrka i museets referenssamling kan jämförelserna aldrig ge mer än en antydning till datering. Det har dock visat sig att vissa variationer är generella och återfinns i många varierande byggnader från skilda platser och med olika byggherrar. Dessutom finns murbruk från närområdet, både från Vadstena slott och Vadstena klosterhotell och klosterkyrka (Feldt 2003, Feldt i manus, Modén 2004).

Figur 6. Plan över schaktets utsträckning (rött) kring kyrkan samt placeringen av de olika murarna (grönt) och det tidigkristna gravmonumentet (blått).

Resultat och tolkning

Schaktet runt kyrkan grävdes ned till ca 0,5 m djup. Sammanlagt har en sträcka på ca 100 m berörts av ingreppen. Schaktbredden varierade mellan 1 och 1,5 m, dels beroende på läget för de konstruktioner som påträffades, dels på grund av sträckningen för ett äldre dräneringsdike med tegelrör, vilket delvis skulle återanvändas vid de nya dräneringsarbetena. Större delen av schaktet berörde endast fyllnadsmassor i form av omrörd kyrkogårdsjord och grus med spridda fragment av människoben. I de fall då benfragment påträffades återbegravdes dessa omgående. Inga hela gravar påträffades. I anslutning till sakristian på den norra sidan om kyrkan fanns en del kol i marken, något som kan indikera att denna del av kyrkan vid något tillfälle varit utsatt för en brand. Även ett av murbruksproverna (prov 10) från sakristians grund uppvisade tecken på att ha varit utsatt för en brand.

På tre platser i schaktet påträffades ytterligare lämningar av arkeologiskt intresse. Vinkelrätt mot långhusets sydmur påträffades två murpartier från det tidigare vapenhusets öst- respektive västvägg. Dessa murar vilade på en grund av ca 0,3-0,6 m stora gråstenar och påträffades på ett djup av endast ca 0,01

Figur 7. Fragmentet av det tidigmedeltida gravmonumentet från absiden på Herrestad kyrka sedd från norr innan avlägsnandet. Foto Christer Carlsson, ÖLM.

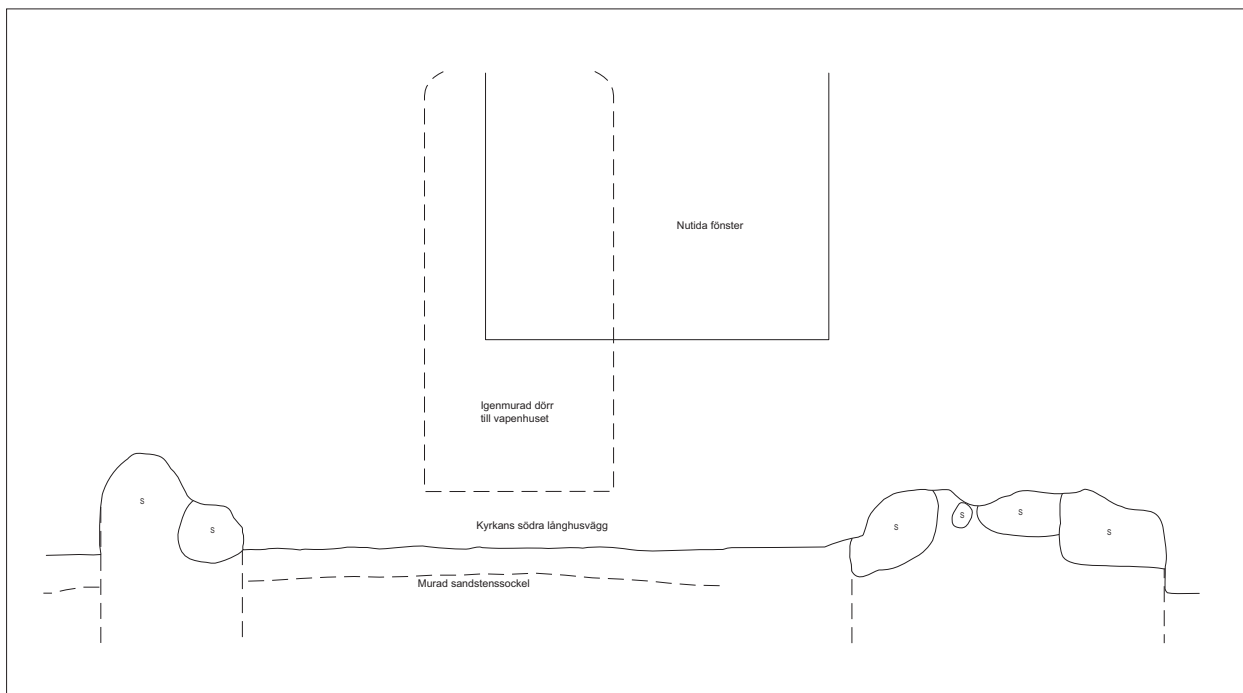
Figur 8. Den västra muren till det medeltida vapenhuset, sedd från söder. Foto Christer Carlsson, ÖLM.

m under den nuvarande marknivån. Murarnas grundläggningsnivå låg dock djupare och kom därför inte att beröras av schaktningsarbetena. Det kunde inte ses några spår efter golvnivåer eller andra konstruktionsdetaljer i vapenhuset.

Vapenhusets västmur löpte strax öster om långhusets västmur och hade en bredd på ca 0,5 m. Muren var endast bevarad till ca 0,7 m längd ut från kyrkans sydmur eftersom den äldre dräneringen med tegelrör hade skadat muren längre söderut. Den östra muren hade en bredd av ca 1 m och hade en tydligare in- respektive utsida än västmuren. Den östra muren stack dessutom ut ca 1 m från kyrkans sydvägg. Östmuren var därför den bäst bevarade av vapenhusets båda murar. Även östmuren var dock skadad i söder av den äldre dräneringen med tegelrör. Vapenhusets

Figur 9. Den östra muren till det medeltida vapenhuset, sedd från söder. Foto Christer Carlsson, ÖLM.

Figur 10. Sektion genom vapenhusets öst- och västmur. Ett befintligt fönster och en igenmurad dörr i långhusets sydmur är också markerade på teckningen. Uppmätt av Christer Carlsson, ÖLM.

murar fortsätter sannolikt under kyrkogården ett antal meter längre söderut.

Fyllningen mellan och omkring de båda murarna från vapenhuset innehöll rikligt med murbruk, tegelbitar och knytvävstora kalk- och gråstenar. Det är därför troligt att vapenhusets murar antingen har varit uppförda av tegel eller åtminstone haft ett antal tegel- detaljer, såsom dörr- och/eller fönsteromfattningar. Såväl i hörnet mellan långhuset och vapenhusets

östmur som i fyllningen mellan murarna fanns även spår av spritputs. Denna puts tillfogades kyrkan vid en omfattande restaurering 1881, man knackades ned vid en ny restaurering 1946.

I fyllningen utanför de större kyrkofönster som togs upp i murverket under 1800-talet påträffades ett flertal större stenar med murbruk på sidorna. Dessa stenar tolkades som rivningsmassor från det ursprungliga murverket kring de utvidgade fönstren.

Figur 11. Fragment av en ornerad gravhäll vilken påträffades i fundamentet till kyrkans absid. Foto Lasse Norr, ÖLM.

I fundamentet till kyrkans absid, vilket sköt ut omkring 0,1 m från den egentliga absidväggen, påträffades ett fragment av ett tidigkristet gravmonument. Fragmentet var ca 0,35x0,25 m stort och hade återvänts som byggnadsmaterial i den romanska kyrkan. Hällan bör alltså vara något äldre än murverket i absiden till den nuvarande Herrestads kyrka. Stenen kan därför dateras till 1000-talet. Hällan har haft en dekor av växt- eller djurslingor och kan ha ingått i ett tidigkristet gravmonument bestående av ett flertal liknande hällar.

Förekomster av sådana monument anses generellt indikera att det kan ha legat tidigmedeltida träkyrkor på de platser där de påträffas. Som antytts ovan tyder den dendrodaterade nockåsen i Herrestads kyrka på att det kan ha legat just en sådan tidig träkyrka i Herrestads socken. Inga andra spår efter någon sådan träkyrka, så som exempelvis gravar, stolphål eller syllstensrader, har dock påträffats i Herrestad.

Fragmentet från stenhällan jämfördes med liknande fragment som idag förvaras i kyrktornets bottenvåning. Dessa har tidigare påträffats i området kring kyrkan. Inga av de äldre fragmenten verkar dock komma från samma häll som det i absiden påträffade fragmentet.

Prover från sex olika typer av murbruk och ett putsbruk togs tillvara vid den antikvariska kontrollen. Alla murbruk kunde kopplas samman med olika byggnadsetapper. Fem av proverna (2, 4-7) togs inne i kyrkan, i dess torn och på långhusvinden. Fem prover (1, 3, 8, 10 och 13) kommer från murverk som blev tillgängliga i och med schaktningarna. Ett prov (11) härstammar från murar påträffade under mark och två prover (9 och 12) utgörs av lösfynd i schaktet.

Murbruken har förtecknats i tabellen nedan och ett prov av varje typ har förts till läns museets referenssamling för murbruk. Dateringarna av proverna byg-

ger huvudsakligen på deras placering i de påträffade murverken.

Det murbruk som bedömts som äldst (typ A) utgörs av ett smuligt, beige kalkbruk med enstaka små (ca 1-2 mm) ljusa kalkklumpar. Ballasten är finkornig med huvuddelen av kornen högst 1 mm stora. I ballasten återfinns även enstaka små (upp till ca 2 mm stora) kolbitar. Vid provtagningen bedömdes bruket som originalbruk för långhus, kor och absid och borde därmed kunna dateras till 1110-talet.

Murbruken har vissa likheter med de äldsta bruken från Linköpings slott (Referenssamlingen: Linköpings slott bruk typ 2E). De medeltida murbruken från Vadstenaområdet har vanligen ett lite annat utseende, särskilt avseende kalkpastans färgton, än bruken från t ex Linköpings slott. Det är därför osäkert att jämföra med det omfattade Linköpingsmaterialet (Modén & Feldt 2004, Feldt 2006). Detta tycks dock inte gälla för murbruken från Herrestad vars kalkpasta snarare påminner om den man finner i Linköpingsområdet än den i Vadstenaområdet.

Den andra murbrukstypen (typ B) utgörs av ett fast ljus beige kalkbruk med en riklig ballast bestående av 1-4 mm stora rundade korn. Murbruken förekommer på alla nivåer i tornet och kan utifrån tornets skråkantsockel dateras till efter år 1143. Närmast påminner det om ett murbruk som kommit till användning på Linköpings slott i samband med uppförande av det första kalkstenshuset under 1100-talet (Referenssamlingen: Linköpings slott bruk typ 2A). Det saknar helt paralleller i murbruken från Vadstena klosterkyrka, Vadstena gård och Strå kyrka (Feldt 2003, Feldt i manus, Feldt 2006).

Valvslagningen, som skedde under den senare delen av medeltiden, representeras av den tredje murbrukstypen (typ C), som utgörs av ett fast ljus kalkbruk med en finkornig ballast bestående av 1-2 mm stora korn. Det saknar helt paralleller i referenssam-

Prov nr	Typ	Placering	Datering
1	A	Grund till långhus, S sidan	1110-talet
2	A	Genombrott långhusets V gavel till vinden	1110-talet
3	A	Ristad häll i absidgrunden	1110-talet
4	B	Torn, 2 tr upp insidan N vägg	Efter 1143
5	B	Torn gavelröste åt Ö (högst upp)	Efter 1143
6	B	Torn, gavelröste utstruken fog	Efter 1143
7	C	Långhusvinden V valvkappan	1300-1400-tal
8	D	Sakristians N grund	1300-1400-tal
9	D	Schaktfynd N om sakristia	1300-1400-tal
10	E	Sakristia	1300-1400-tal
11	F	Grund till rivet vapenhus	Senmedeltid
12	G	Schaktfynd N om sakristia	1881
13	G	Puts, spritputs, hörn långhus/vapenhus	1881

lingens murbruk från senmedeltid. Närmast påminner det om ett murbruk som kommit till användning på Linköpings slott under andra hälften av 1200-talet (Referenssamlingen: Linköpings slott bruk typ 5B, Modén & Feldt 2004). De valvslagningsbruk som finns i referenssamlingen har en betydligt fetare och mjöligare konsistens än det aktuella provet. Möjligen har det en vag likhet med ett valvslagningsbruk från Mjölby kyrktorn (Feldt & Modén i manus) och murbruk från grunden till det medeltida vapenhuset på Strå kyrka (Feldt 2006).

Murbruk av typ D och E representerar sannolikt samma byggnadsetapp trots mycket olika färg. De härrör från grunden till sakristian och kan därmed dateras till senmedeltid. Färgskillnaderna beror förmodligen på att prov E färgförändrats i samband med en kraftig upphettning, kanske vid en brand. Båda bruket har en mycket likartad struktur. De är finkorniga med enstaka större stenar (4-6 mm) och mindre kalkklumpar (1-3 mm) i ballasten. Typ D uppvisar vissa likheter med murbruk från grunden till det medeltida vapenhuset på Strå kyrka (Feldt 2006).

Grunden till det rivna senmedeltida vapenhuset representeras av murbruk typ F, vilket är smuligt och betydligt mörkare än de övriga murbruken. Murbruket är gulbrunt med ungefär samma färgton som i typ E, vilket kan indikera att även detta är färgförändrat genom upphettning eller på annat sätt. Ballastkornen är 1-3 mm stora och bruket innehåller även små (< 1 mm) vita kalkklumpar samt enstaka kolbitar. Murbruket saknar helt paralleller i museets referenssamling.

Slutligen togs ett murbruksprov tillvara från den äldre spritputs som kom på plats vid fasadrenoveringen år 1881. Bruket (typ G) är ett smuligt, ljust kalkbruk med en jämn finkornig (ca 1-2 mm) ballast. Det har klara likheter avseende konsistens, struktur och ballast med vanligt förekommande putsbruk från senare delen av 1800-talet (Referenssamlingen för murbruk).

Referenser

- Feldt A-C. 2003. *Dolda murar på klosterhotellet*. Byggnadsarkeologisk undersökning. Klosterhotellet, kv Örtagården, Vadstena. Rapport 108:2003. Östergötlands länsmuseum.
- Feldt A-C. 2006. *Medeltida murar på Strå kyrkogård*. Adsarkeologisk förundersökning, Strå kyrkogård, Strå sn, Rapport 2006:81, Östergötlands länsmuseum.
- Feldt A-C. i manus. *Vadstena klosterkyrka*. Byggnadsarkeologisk undersökning. Arbetsmaterial och rapportmanus. Östergötlands länsmuseum.
- Feldt A-C & Modén E. i manus. *Mjölby kyrka*. Byggnadsarkeologisk undersökning och arkeologisk förundersökning. Arbetsmaterial och rapportmanus. Östergötlands länsmuseum.
- Modén E. 2004. *Vadstena slott 1997- 1999*. Byggnadsarkeologisk undersökning. Rapport 2004:42. Östergötlands länsmuseum.
- Modén E & Feldt A-C. 2004. *Linköpings slots nya byggnadshistoria*. Byggnadsarkeologisk undersökning, Linköpings slott, Rapport 2004:35, Östergötlands länsmuseum.
- Referenssamling för murbruk. Östergötlands länsmuseum.
- Östergötlands länsmuseums inventering av kyrkobyggnader. Herrestads kyrka. Arkivhandling Östergötlands länsmuseum.
- Östergötlands länsmuseums kyrkogårdsinventering. Herrestads kyrkogård. Rapportmanus. Arkivhandling Östergötlands länsmuseum.

Tekniska uppgifter

Fastigheter	Herrestads kyrkogård
Socken	Herrestad
Kommun	Vadstena
Län och landskap	Östergötland
Fornlämningsnr	-
Ekonomiskt kartans blad	084 48 (8E 4i Tåkern)
Koordinater	X6474500 Y1441880
Koordinatsystem	RT90 2,5 gon V
Typ av undersökning	Arkeologisk förundersökning i form av antikvarisk kontroll
Länsstyrelsens handläggare	Jan Eriksson
Länsstyrelsens dnr	433-15849-06
Länsmuseets dnr	366/06
Länsmuseets kontonummer	530524
Uppdragsgivare	Vadstena kyrkliga samfällighet
Kostnadsansvarig	Vadstena kyrkliga samfällighet
Projektledare	Christer Carlsson
Personal	Ann-Charlott Feldt
Fältarbetsid	2007-05-21 och 2007-05-24
Undersökt sträcka	ca 100 löpmeter
Fynd	ÖLMC4357 (murbruk och medeltida ornerad stenhäll)
Foto filmnr	Endast digitala bilder
Analyser	-
Grafik	-
Renritning	Lasse Norr
Grafisk form	Lasse Norr

Dokumentationsmaterialet förvaras på Östergötlands länsmuseum.

Ur allmänt kartmaterial
ISSN 1403-9273

© Lantmäteriverket dnr 507-99-499
Rapport 2007:47 © Östergötlands länsmuseum